

ӨЗГЕ ТІЛДІ МЕКТЕПТЕ ҚАЗАҚ ТІЛІНЕН ОРЫНДАЛАТЫН ЖАТТЫҒУЛАРДЫҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Есенова Гулшат Сериковна

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік
университетінің аға оқытушысы,
гуманитарлық ғылымдар магистрі

Резюме. В данной статье рассматриваются лингвистические аспекты упражнения при изучении казахского языка в школах с русским языком обучения.

Resume. This article devotes to linguistic aspects of exercises in learning Kazakh in Russian language schools

Қазіргі таңда тіл үйренуші қазақ тілін қоғамдық-әлеуметтік ортаға қатысты қарым-қатынас құралы ретінде игереді. Қазақ тілін коммуникативтік тұрғыдан қатынас құралы ретінде игеру – оның қоғамдық-әлеуметтік қызметін білуді және бағалауды көздейді. Осы жағынан алғанда қазақ тілді оқытуда тұлғаның сөйлеу қабілетін арттыратын, танымдық көзқарасын қалыптастыратын, өз ойын еркін әрі түсінікті, жүйелі түрде жеткізуге көмектесетін білім алғаны жөн. Сондықтан оқушының қазақ тілді жетік меңгерген, жан-жақты дамыған жеке тұлға болып тәрбиеленуі – қазақ тілі пәнінің мақсатын айқындауы қажет. Осы тұрғыда тілді, оның ішінде қазақ тілін оқытудың сапасын арттыру жайының лингвистикалық негізі қазақ тіл біліміне байланысты екені баршамызға белгілі.

Қазақ тілін оқыту әдістемесінің теориялық негіздерінің бірі – тіл білімдік немесе лингвистикалық негіз. Олай болса, оның негізгі нысаны да қазақ тілінің жалпы заңдылықтарымен таныстыру. Қазақ тілі – бай сөздік қоры бар, өзіндік дыбыс құрамы, сөзжасам мен сөздерді түрлендіру жүйесі бар, сөз тіркестері мен сөйлем жүйесі бар, солар арқылы сөйлетуді қамтамасыз ететін құбылыс - деп қарасақ, оны екінші тіл ретінде басқа ұлт өкілдеріне оқытудың өзіндік ерекшеліктері мен әдіс-тәсілдері де бары анық. Бұндай әдіс-тәсілдерді қарастыратын, ретке келтіретін қазақ тілін оқыту әдістемесі ғылымы. Қазақ тілін оқыту әдістемесі қазақ тіл білімі оқытатын тіл салаларын, тілдік материалдарды негізге ала отырып, өзара тығыз байланыста оқытуды белгілейді.

Тілдік материалдың байланысын сабақта жақсы, дұрыс ұйымдастыру тілді сапалы да тиімді үйретуге әкеледі.

Лингвистика тіл туралы ғылым, ал қазақ тілін оқытудың сапасын арттыру әдістемесі қазақ тілінің заңдылықтарын оқыту мен үйретудің жаңа тиімді жолдарын қарастыратыны белгілі [1.6].

Профессор Н.Оралбаева жоғары оқу орнына арнап жазған оқулығында «Қазақ тілін орыс мектептерінде оқыту әдістемесінің мақсаты- мұғалімдерді қазақ тілін орыс мектебінде оқытудың ғылыми негізімен қаруландыру, қазақ тілін екінші тіл ретінде өзіндік ерекшелігін меңгерту, қазақ тілін орыс мектебінде оқытудың түрлі әдіс-тәсілдері, тиімді жолдарымен таныстыру, оқушыларды қазақша сөйлеуге дағдыландыруда оларды пайдалана білуге бейімдеу, бағыттау» деген болатын.

Сөйтіп, қазақ тілін оқыту әдістемесі қазақ тіл білімі оқытатын тіл салаларын, тілдік материалдарды негізге ала отырып, өзара тығыз байланыста оқытуды белгілейді. Тілдік материалдардың байланысын сабақта жақсы ұйымдастыру – тілді сапалы үйретуге негіз болады.

Қазақ тілінің өзіне тән заңдылықтары мен грамматикалық ережелерін үйренбей, тіл үйренуші өз ойын басқаларға жеткізе алмайды. Сондай-ақ қазақ тілінде сөйлесе де алмайды. Осы орайда Қ.Жақсылықова қазақ тілін оқытудың сапасын арттыру әдістемесінің лингвистикалық негізін анықтауда алдымен мынадай екі мәселеге көңіл бөлген жөн дейді:

«1. Қазақ тілінің жүйесіне, қазақ тіл білімінің негізгі заңдылықтарына сүйену;

2. Қазақ және орыс тілдері жүйесін салыстыра талдау мәліметін ескеру» [2.33].

Бұл жерде яғни қазақ тілінің негізгі заңдылықтарын үйретуде жаттығу орындалады. Айта кететін жайт:

Профессор Н.Оралбаева мен К.Жақсылықовалардың оқулықтарында тілдік жаттығулар мен сөйлеу жаттығулары деп топтастырылуын көптеген зерттеушілер құптайды.

Ж.Ноғайбаеваның «Дыбыс үндестігі арқылы орыс бөлім студенттерін қазақша сөйлеуге үйрету әдістемесі» атты диссертациялық жұмысында «Дыбыс үндестігін сөйлеуде дұрыс қолдану дағдысын қалыптастыратын жаттығулар жүйесі» атты тақырып берілген. Осы бөлімде зерттеуші әдіскерлердің еңбектеріндегі (В.П.Успенский, Н.И.Гез, И.В.Рахманов, И.А.Грузинская, В.С.Цетлин, А.Күзембаева, Б.Мешінбаевалардың) жаттығу жұмыстарын жүйелеп талдаған. Олардың әрқайсысының жаттығулар топтастыруда ерекшеліктері де бар екендігі айтылады.

Зерттеуші өз тақырыбы бойынша ғылыми деректерге, тәжірибелі оқытушылар пікірлеріне сүйене отырып, тілді үйрету жаттығуларына қойылатын талаптарды былайша анықтайды:

1. Жаттығуларда сөйлеу мақсатының көзделуі;
2. Жаттығуда сөйлеу түрлерінің толық қамтылуы;
3. Жаттығуларды орындатудағы қиындықтың ерекшеліктері;
4. Жаттығуда дыбыс үндестігінің заңдылығын қайталау толық қамтылуы, онымен байланысты болуы;

5. Жаттығу мазмұнының қазақ халқының мәдениеті, өнері дәстүрімен байланысты болуы;
6. Жаттығулардың мазмұны дұрыс, қызықты, түсінікті болуы;
7. Жаттығулардың мазмұны тіл үйренушілердің өміріне, мамандығына байланысты болуы көзделеді [3. 59-60].

Қазақ тілі материалдарына дағдыландыруда тіл материалдарының өзіне тән белгілерін қамтитын дағды түрлері жүзеге асырылады. Бұндай жұмыс процесінде оқушыларда толық түсінік қалыптасады.

Ә.Исабаев тіл үйренушілердің дағдысын қалыптастыруда жұмыстың мынадай түрлері орындалады дейді:

- 1) мұғалімнің дайындаған карточкалары іске асырылады;
- 2) оқулықтағы жаттығулардың шарттары орындалады;
- 3) схемалар мен кестелер жасалады;
- 4) ауызша мысалдар келтіріледі;
- 5) ауызша сөйлемдер құрастырылады;
- 6) мәтінге лайықты шағын шығармалар жазылады;
- 7) картина мен сурет бойынша сөйлемдер құрастырылады;
- 8) орфографиялық сөздіктер бойынша жұмыс жүргізіледі;
- 9) жергілікті материалдар пайдаланылады.

Зерттеуші жаттығу жұмыстарын орындау барысында мына төмендегідей дағдылар жетіледі дейді:

- 1) алған білі еске түсіріледі;
- 2) теориядан алған білімі бекітіледі;
- 3) көру қабілеті нығаяды;
- 4) есте сақтау қабілеті артады;
- 5) байымдау қабілеті артады;
- 7) сенімділік қабілеті күшейеді;
- 8) байқау қабілеті дамиды [4.32].

Яғни, білім беру әдістері жаттығу орындату кезінде студенттердің қазақ тілінің теориялық материалдарын психикалық функциялары негізінде меңгеруіне, оны тіл үйренушілердің ойында қалыптастыруды және практикалық жағынан шебер қолдана алуына мүмкіндік туғызады.

А.Күзембаева жаттығулар жалпы мынадай талаптарға сай жүргізілуі тиіс дейді:

1. Жаттығуларды орындайтындай білім болу керек;
2. Жаттығуды не үшін орындайтынына көзін жеткізу арқылы сапалы орындату;
3. Жаттығу оқушылардың қызығуын, ынтасын арттыруға тиіс;
4. Жаттығулар кездейсоқ болмай, белгілі бір жүйемен орындалып отыруы шарт;
5. Таяуда өтілген материалдарға ғана негізделмей, бұрын өтілген кейбір материалдарды да қамтуы қажет;

6. Бір жаттығу ұзақ уақытқа созылмауға тиіс;
7. Шығармашылық жаттығулар көбірек болуы шарт;
8. Әр жаттығу оқушы еңбегінің нәтижесін көрсететіндей болу керек;
9. Жаттығулар оқушы ойына әсер етуі жағынан аналитикалық-синтетикалық болғаны жөн;
10. Жаттығу жұмысының барысында білімі бекіп, өз бетімен жұмыс жасау дағдылары қалыптасады.

Қ.Қадашева өзінің «Қазақ тілін оқыту әдістемесі» атты кітабында (еңбегінде) «Қазақ тілін екінші тіл ретінде оқыту (ЕТО)» деген тарауында жаңаша жаңғыртып оқытудың әдістемелік түрлерін, ұстанымдарын жетілдіруге, тәсілдерін барынша өзгертуге тырысады, оның мақсаты мен мағынасы арасындағы сәйкессіздікті жоюды басшылыққа алады. Сондай-ақ лингвистикалық ұстаным туралы былайша түйін жасайды: «Лингвистикалық ұстанымдар: мәдениет пен тілді байланыстырып оқыту. Тілді оқытқанда сол үйренетін тілді тұтынушы халықтың мәдениетін, тарихын, әдебиетін, дәстүр-салтын және тілін байланыстыра үйрету табысты болады» [4. 42].

Ал енді «ЖОО-дағы қарым-қатынасқа түсу ұстанымы» деген тақырыпта жаңаша жаңғыртып оқыту үйренушінің дербес белсенділігін арттыруға негізделсе, ондай белсенділік, жаңаша жаңғырту жаттығуларымен орындалады дей келе, мұндай жаттығулар үйренушінің дербес белсенділігіне бағытталып, үнемі есінде сақталуы және активтендірілуге арналуы, сонымен қатар жетілдірілген түрде берілуі қажет,- дейді. Жаттығуларды орындау кезінде нақты талдау тәртібі мен жолы, оны орныдау жылдамдығы ескерілетінін, сонымен бірге сөйлеудің жалпы мазмұны мен тілдік байлығын да назар аудару керектігін қадап айтады.

Ғалым- әдіскер мұндай жаттығуларды орындау үшін үйренушілерге өз бетімен іздеу өрнектері арқылы жұмыс істеуге дайындық жұмыстары ұсынылуы керек деген. Оған мынадай тапсырма түрлерін көрсетеді (нұсқайды):

- көзбен байқау арқылы қабылданған лингвистикалық мазмұнын өз сөзімен айтуға арналған жаттығулар;
- жадында қалған модельдер арқылы лингвистикалық мазмұнын айтуға арналған жаттығулар;

жадында суреттеу арқылы айтуға арналған жаттығулар [4.84].

Ғалым аталған еңбегінде жаттығуларды былайша топтаған:

1. Жаттығу-бақылау;
2. Кешенді жаттығу;
3. Өнімді-рецептивті жаттығулар

Сонымен қатар, жаттығуларды материалдың сипатына, орындалу түріне қарай да сипаттайды [4.22-23].

Мемлекеттік тілді мемлекеттік қызметшілерге (ересектерге, тіл үйренуші жеке тұлғаларға) жеделдете деңгейлік оқыту стандартына (2007 ж.)

жазылым әрекеті барысында орындалатын жұмыс түрлерінің бірі ретінде арнаулы коммуникативтік жаттығулар мен тапсырмалар жүйесі берілген [5.23].

Бұдан шығатын қорытынды: кез-келген зерттеуші тіл үйретуде жаттығу жұмыстарынсыз өз жұмысын ілгері жүргізе алмайды. Бұл жөнінде Қарлығаш Сарбасованың сөзін келтіре кетелік: «Тақырып түсіндірілгеннен кейін, жаттығу жұмыстары орындалады. Дұрыс ұйымдастырылған бұл жұмыстың нәтижесі біріншіден, оқушының не тіл үйренушінің білімін нақтылайды, әрі нығайтады. Екіншіден, өздігінен жұмыс істеуге жаттықтырады, ой қабілетін арттырады. Үшіншіден, қажетті кезінде алған білімін тәжірибеде қолдана білу дағдыларын қалыптастырады. Сонымен, сабақтағы жаттығу жұмыстарының басты мақсаты – білімнің берік те, тиянақты болуын қамтамасыз ету» [Қазақ тілі мен әдебиеті, 1994,6. №5-6. 19 б.].

Тіл үйретуде, меңгертуде жаттығу жұмыстарының орны ерекше екенін бәріміз білеміз, түсінеміз. Тілдің лингвистикалық аспектілері туралы сөз еткенде тіл салаларын меңгерту мәселелері туралы айтылмай тұрмайды. Сондықтан жаттығулардың мынадай түрлері де орындалады:

Жаттығу жұмыстарының бір түрі фонетикалық жаттығулар. Өзге ұлт балалары қазақ тіліне тән дыбыстарды айтуда қиналады, осы сияқты кемшіліктерді жою мақсатында, қазақ тіліне тән дыбыстардың артикуляциясы, олардың қолданысы, орны, емлесі жөнінде мәліметтер беріледі, жаттығу жұмыстары орындалады. Грамматикалық жаттығулардың ішінде морфологиялық жаттығулар ерекше маңызды орын алады. Өйткені ана тіліміздің морфологиялық құрылысын саналы түрде меңгертуде бірден-бір ыңғайлы жол – морфологиялық жаттығулар сөз тұлғасы мен сөз таптарын талдауға байланысты жүргізіледі. Оларды жеке-жеке көрсетсек, шамамен мына талаптар деуге болады.

Сөз тұлғасына байланысты:

1. әуелі негізгі түбірлерді, одан әрі туынды түбірлерді, соңында түбірлес сөздерді талдайтындай жағдай жасау;

2. белгілі бір сөздің ішінен негізгі түбірді тапқызу үшін сол негізгі түбірлерден жасалатын туынды сөздермен салыстыру жұмысын жүргізу;

3. туынды сөздер мен негізгі түбірді ажырату барысында мағына жағына назар аударту талаптарын ескеру.

Сөз таптарына байланысты:

1. әр сөз табының өзіне тән ерекшелігін таныту;

2. жалғау түрлерін меңгерту, әрі олардың белгілі бір сөз табына телініп жалғанатынын саналы түрде ұғындыру;

3. жалғауларды ауызша және жазбаша қолдана білу талаптары.

Жалпы алғанда, морфологиялық жаттығуларды, оның ішінде сөз таптары бйынша жүргізілетін жаттығулар мынадай жұмыс түрлерін қамтиды:

1) Мәтіннен керекті сөздерді тапқызу;

- 2) Керекті сөздерді қосып, өздерінше сөйлемдер немесе әңгіме құрастырту;
- 3) Сөздің мағынасын түсіндіртіп, сөйлемдегі қызыметін көрсету;
- 4) Сөздердің лексикалық немесе грамматикалық мағыналарының қалай не арқылы өзгергенін айтқызу;
- 5) Мағына мен тұлға жағынан қандай ұқсастықтары мен айырмашылықтары барын салыстыру арқылы анықтау;
- 6) Ұқсас сөздерді топтау;
- 7) Байқаған құбылыстары жөнінде қорытынды шығарту т.с.с. жұмыс түрлері.

Грамматикалық жаттығулардың бір түрі – синтаксистік жаттығулар. Оған сөйлем мүшелері, сөйлем түрлері, сөз тіркесі, сөздердің байланысу жолдары мен тәсілдерін таптыру сияқты жұмыс түрлері және оған қоса пунктуацияға қатысты жаттығу түрлерін жатқызуға болады.

Қазақ тілін оқытуда жаттығу жұмысының маңызы ерекше. Жаттығу үнемі тұрақты жүргізілетін болса, алған білім де тиянақты, сапалы болмақ. Яғни жаттығу нәтижесінде тіл үйренушілер алған тілдік (теориялық) білімдерін практикада дұрыс қолдана алуға дағдыланады. Сөйтіп, жаттығулар орындау арқылы тілді меңгерушілердің алған білімдері, берік әрі нақты болады. Сонымен бірге өз бетімен жұмыс істеуге үйренеді, ойлау қабілетін ұштайды, дамыта алады. Себебі тіл үйренуші жаттығу орындау кезінде үнемі талдау-жинақтау жұмысын жасай алады. Демек, жаттығу кешенді, жүйелі жұмыс дағдысын қалыптастырады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Оралбаева Н., Жақсылықова Қ. Мектептерде қазақ тілін оқыту әдістемесі. Алматы. Ана тілі, 1996.- 6б.
2. Жақсылықова К. Қазақ тілін сапалы оқытудың кейбір лингвистикалық аспектілері // жинақта. Алматы, 1997.
3. Ноғайбаева Ж. Дыбыс үндестігі арқылы орыс бөлім студенттерін қазақша сөйлеуге үйрету әдістемесі. ҚД. Алматы, 2001.
4. Қадашева Қ. Қазақ тілін оқыту әдістемесі. Алматы: Мұрагер, 2005.- 176 б.
5. Мемлекеттік тілді мемлекеттік қызметшілерге (ересектерге, тіл үйренуші жеке тұлғаларға) жеделдете оқыту стандарты. Астана, 2007.
6. Қазақ тілі мен әдебиеті // 1994, №5-6.
7. Исабаев Ә. Қазақ тілін оқытудың дидактикалық негіздері (Көмекші оқу құралы).- Алматы: Қазақ университеті, 1993.- 60 б.
8. Қасабек Қ., Күзембаева А., Орыс мектептерінде қазақ тілін оқыту әдістемесінің практикалық және зертханалық жұмыстары (Оқу құралы).-

Алматы: Ы.Алтынсарин атындағы қазақтың білім академиясының
Республикалық баспа кабинеті, 1999.- 190 б.